

Az *elme* szó 'memória' jelentése az ómagyar korban

Szabó Réka

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

This study demonstrates the existence of the meaning 'memory' for the word *elme* in Old Hungarian. This meaning surfaced as a “by-product” of a broader research project. Originally, the focus of the project was on the conceptualization of the term ELME from the oldest records to the present day. To reconstruct the conceptualization process, I collected all Old Hungarian data of the word *elme* from the Hungarian Generative Historical Syntax corpus. From these data, it is evident that we can account for the meanings 'memory', 'attention' and 'conception, idea', of which this paper discusses the meaning 'memory'. It should be emphasized that this meaning of the word *elme* is currently part of the standard language and is included in modern comprehensive dictionaries, but it is not found in historical-etymological dictionaries. However, it is present in several old dictionaries of Hungarian. Therefore, the question is not whether such a meaning ever existed, but how far back its documentation extends and when it began to occupy its place in the meaning structure.

Keywords: mind, Old Hungarian, memory, meaning

Kulcsszavak: elme, ómagyar kor, memória, jelentés

1. Bevezető

Tanulmányomban az *elme* szó ómagyar kori 'memória' jelentését bizonyítom a kódexekben és szótárakban található adatok alapján. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz.) és ennek utódai, az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (EWUng.) és az *Új magyar etimológiai szótár* (ÜESz.) nem tartalmazzák ezt a jelentést, ugyanakkor a régebbi magyar értelmező és a középmagyar kori latin–magyar szótárakban megtalálható.

Az *elme* szó adatait egy hosszabb távú, elsősorban történeti kognitív nyelvészeti, másodsorban történeti szókészletti kutatás keretei között gyűjtöttem ki az Ómagyar korpuszból (a továbbiakban ÓMK, É. Kiss et al. 2013), amelynek célja az, hogy az ELME fogalmának konceptualizációs folyamatát vizsgáljam és a lehetőségekhez képest rekonstruáljam a diakronia szempontjából. Ehhez elsőként az ómagyar kori adatokat gyűjtöttem össze, majd elemeztem a metaforikus kifejezések forrástartományait (Szabó 2021). Miközben az ómagyar szövegeket értelmeztem, úgy döntöttem, hogy segíteni fogja munkámat, ha bizonyos szövegrészekben azonosítom az *elme* szó jelentését. Ennek elvégzése után vált világossá, hogy van-

nak a történeti-etimológiai szótárakban feltüntetett jelentéseken kívül is olyanok, amelyek adatokkal alátámaszthatóan léteztek már az ómagyar korban. Ilyen a 'memória', a 'figyelem' és az 'elgondolás, ötlet' is, amelyek közül ebben a cikkben a 'memória' jelentés létezését bizonyítom.

Tanulmányom következő fejezetében tágabb tudományos kontextusba helyezem az *ELME* fogalmának kutatását, mert ezek a kutatások, még ha más tudományterületen zajlanak is, bizonyos pontokon találkozhatnak egymással, a találkozások pedig jelentősek lehetnek egymás számára. Az ezután következő három szakaszban (3–4–5.) az *elme* szó eddig szótárazott jelentéseit vizsgálom a szótárírás különböző aspektusaiból. A 3. fejezetben a nyelvtörténeti szótárak jelenlegi állásfoglalását mutatom be az *elme* régi jelentéseiről. A 4. fejezetben azt fejtem ki, hogy a vizsgálat közép-pontjában álló 'memória' jelentés alatt ma mit is értünk valójában, hiszen a jelentés fogalmi tartalmát nagyon pontosan ismernünk kell ahhoz, hogy a későbbiekben azonosítani tudjuk az ómagyar kori mondatokban is. Az 5. fejezet célja annak bemutatása, hogy a 'memória' jelentés legkorábbi szótárainkig visszamenőleg mindenütt megtalálható az értelmező és a latin–magyar, magyar–latin szótárakban. A 6. fejezetben tíz olyan ómagyar kori mondatot elemzek különböző kódexekből, amelyeket az *ELME* konceptualizációjának kutatása közben találtam, és amelyekben az *elme* szót úgy azonosítottam, hogy az adott kontextusban a 'memória' jelentést hordozza. A 7. fejezet zárja a cikket: ebben összefoglalom a tanulmány eredményeit, az *elme* ómagyar kori jelentéseinek további vizsgálati lehetőségeit, valamint azt, hogy ennek a vizsgálatnak az elvégzése az *emlékezet* szó jelentéstörténetéhez milyen fontos adalékokkal járulhat hozzá.

2. A kutatás tudományos háttere, előzményei

Az *elme* szó etimológiáját és jelentéseit számos kutató vizsgálta a 19. században. A TESz. szerint az *elme* szó töve jelenleg ismeretlen eredetű, az ómagyar korban gyakori előfordulású szó, az első adat a Jókai-kódexben található. A szócikk szerint „az egyre ritkább használatú szót és származékait a nyelvújítás korában hozták ismét divatba, új képzésekkel is gazdagítva a szócsaládot” (TESz. 1: 751). A használatba való „újrabevezetés” után az *elme* mára inkább a választékos nyelvi regiszterbe, illetve a szaknyelvbe tartozik.

Az ismét használatba került szót Kállay Ferenc kezdte vizsgálni a 19. század közepén. Az 1851–52-es *Új Magyar Múzeum*-ban azzal kezdi cikkét, hogy „az 1848. évi február’ 14-kén tartott osztályülésben az *elme*’ műszóra nézve közös megállapodás történt, melly szerint az az ember’ lelki tehetségeinek, úgy a’ felsőbbeknek mint alsóbbaknak egész összességét

jelenti; az *ész* (Vernunft) és *értelem* (= Verstand) az *elméhez* alárendelt viszonyban állnak” (Kállay 1851: 207). Kutatása további részében az *elme* jelentéstörténetére nézve ma már meghaladott álláspontot képvisel (egy-fajta ősi vallási jelentést feltételez), így azt nem elemzem.

A legnagyobb lélegzetű, ma is érvényes jelentéstörténeti kutatást Bánóczi József végezte el (1877, 1878). Két, összesen majdnem százoldalas tanulmányában a kódexektől indulva az 1600-as, 1700-as évek irodalmát rendkívüli gondossággal áttekintve egészen saját jelen koráig elemzi, hogy milyen főjelentései vannak a szónak a régiségben. Szerinte I. gondolkodás, II. érzelmi világ, szív, III. lélek, IV. „használtatik végre rokonértelműen mind a lélekkel, mind az első két csoportozattal” (Bánóczi 1878: 171), amellyel véleményem szerint a mai *psziché* kifejezésünk fogalmi tartalmát igyekszik körülírni.

Egy helyen igen röviden előkerül nála az ’emlékezet’ jelentés is, amelyet egy kódexbeli előforduláshoz köt. „Elme ma *emlékezet*: »Forgattale... gonofz gondolatokat ... elmedben«, Thewr. c. 314” – írja a 172. oldalon (1878). Bár az idézett szövegrész megfontolandó, a hasonló nyelvi adatokat nem vettem fel elemzésembe, mert erősnek érzem az átfedést a ’gondolatvilág, az elméleti gondolatok összessége’ jelentéssel. Természetesen a legtöbb dolog, ami az emberi elmében forog, az emlékezetből kerül elő, de ezt ma már nem az emlékezethez társítjuk, hanem vagy a tudathoz, vagy az elmeműködés aktuális tevékenységének eredményéhez. Ugyanakkor fontosnak tartom, hogy Bánóczi hosszas elemzése után arra a következtetésre jutott, hogy az *elme* szónak volt ’emlékezet’ jelentése az ómagyar korban, még ha a felhozott példát nem idéztem is cikkemben.

Kállay fent idézett cikkét az ősi vallási jelentés vonatkozásában hosszas vita követte az *elme* szóról (ld. hozzá Hunfalvy 1853, Czuczor 1853, Toldy 1855, majd Kállay 1855). A vita végül lezárult, s az idő távlatában Kállay elmélete nem bizonyult tarthatónak. Ma már ennél jóval jelentősebb tényező, hogy az *elme* szó jelentései iránt nemcsak a nyelvtudósok érdeklődtek, hanem a pszichológia is egyre növekvő mértékben fordult a téma felé az 1900-as évektől fogva. Ranschburg Pál *Az emberi elme* című kétkötetes könyvének előszavában (1923)¹ jelentéstörténeti áttekintést nyújt olvasói számára az *ész* – *elme* – *lélek* – *értelem* – *szellem* szinonimasor jelentéseiről, a Müncheneri kódextől Calepinuson át Pázmány prédikációiig. Fölhívja a figyelmet arra, hogy a régiségben az *elme* szó jelentése jóval közelebb állt a *szív* és a *lélek* fogalomköréhez, mint a 20. században

¹ Ezúton is köszönöm Pléh Csabának, hogy felhívta a figyelmemet Ranschburg Pál összefoglalására.

(mindez Bánóczinál is világosan kiderül, de egy pszichológiai műben érthető módon kiemelkedő jelentőséggel bír). Szerinte a régi nyelv megkülönbözteti a *psziché* és a *lélek* fogalomköréhez kapcsolódó szóhasználatot, annak ellenére, hogy a *psziché* szó akkor még nem létezett a magyarban: „ott, ahol a psziché fogyatkosságairól, beteges elváltozásairól van szó, mindig az elme, ahol ellenben a valláserkölcsei jelentőségű gyengeségek gyógyítandók vagy ostorozandók, ott a lélek szerepel [a kódexekben]” (Ranschburg 1923: VI). Ezután megkülönbözteti a lélektantól az elme tanát: „az *elmetan* a pszichológiának azt az ágát kell, hogy jelentse, mely a tudatfolyamatokat, mint szervezetekhez kötött, sajátzerű életjelenségeket, a maguk szubjektív mivoltában is a biológiai gondolkodás keretein belül kutatja” (uo., kiem. a szerzőtől). Ezt követően teszi azt a megállapítását, amely az általam végzett kutatás egyik fő motivációját is összefoglalja: „az elme tana ezen körülírt értelemben véve is a szubjektív jelenségek kutatásában közös területe az orvosnak, a hivatásos pszichológusnak, a pedagógusnak és a kriminalistának, a filozófusnak, sőt a teológusnak is. Szorosan kell, hogy érdekelje a biológust, az anthropológust, az ethnológust, de a filológust is.” Ebből a felsorolásból egyelőre kimarad a nyelvészet, egyértelmű azonban Ranschburg eddigi, jelentéselemző soraiból is, hogy a szemantikai elemzés minden felsorolt tudományág munkájához alapvetően szükséges.

A 20. század során a probléma – azaz a nyelvi, jelentéstani elemzés egyre sürgetőbb hiánya – a filozófiában is kirajzolódott. Boros János (1997) elmefilozófus teljes cikket szentel ugyanezen szinonimasor egyes tagjainak, azok angol és magyar megfeleltethetőségeinek Daniel Dennett *Kinds of Mind (Micsoda elmék)* című művének magyar fordítása kapcsán. Az elmefilozófiai művek szóhasználatának átfogó elemzését azzal a (cikkem szempontjából emblemátikus) megjegyzéssel vezeti be, hogy „a nagyobb baj az, hogy senki sem érti [az elme] jelentését” (Boros 1997: 59, betoldás Sz. R.). E megjegyzés ugyan erősen szkeptikus, mégis úgy vélem, kellően felhívja a figyelmet arra, hogy az *elme* jelentései központi kérdést alkotnak a filozófiában, a pszichológiában és más társtudományokban, ugyanakkor nyelvészeti részről a szó szemantikai elemzése a századforduló környékén megszűnt, ami ezen az interdiszciplináris területen igen nagy űrt jelent.

Az űr betöltésére törekszik az ELME fogalmára vonatkozó hosszabb távú kutatásom, s ennek egyelőre egy egészen kis lépése a jelen cikk, amely egyetlen jelentés létezését kutatja történeti tekintetben.

3. Az *elme* jelentései történeti-etimológiai szótárainkban

Az alábbiakban áttekintem, hogy a magyar nyelvről készült történeti és etimológiai szótárak az *elme* címszó alatt tartalmazznak-e 'memória' jelentést, és ha igen, milyen további információkat árulnak el erről. Minden szótárat külön alfejezetben mutatok be a könnyebb áttekintés végett.

3.1. Az *elme* a TESz.-ben

Az *elme* szó a TESz. szerint két jelentéssel rendelkezik (vö. 1: 751):

1. 1372 u./1448 k.: 'lélek; Seele | lelkiállapot; Seelenzustand'
2. 1380 k.: 'ész; Vernunft | értelmi képesség; Verstand'

A TESz. előszavában nem tér ki a jelentésstruktúra összeállításának konkrét elveire. Nem találunk utalást arra, hogy mekkora hangsúlyt helyez egy-egy szó lehetséges jelentésárnyalatainak feltüntetésére, ugyanakkor a szótár méreteinél és műfajánál fogva nem teszi lehetővé, hogy minden egyes szó minden jelentését bemutassák a szerzők. Mint írják: „közzöljük a legkorábbi előfordulásokat, a *fontosabb alaki és jelentésbeli változatokat, módosulásokat*; a legkorábbi, illetőleg a leggyakoribb származékok közreadásával pedig megvilágítjuk a tárgyalt szavak családosulási folyamatait” (TESz. 1: 10, kiemelés Sz. R.). Tanulmányom szempontjai miatt kiemeltem, hogy a fontosabb jelentésbeli változatokat közli a szótár, ez azonban nem zárja ki, hogy bizonyos jelentések vagy jelentésárnyalatok feltárhatóak még ezek mellett a nyelvtörténeti forrásokból. Egy szó minden lehetséges jelentésárnyalatának közlését természetesen nem is várhatjuk el egy kézi- vagy középszótár méretű műtől, hiszen nem a magyar nyelv történeti nagyszótáráról van szó.

A magyar nyelvű etimológiai szótárak anyagai közötti összefüggést Gerstner Károly (2023) úgy jellemzi, hogy a három mű – a TESz., az EWUng. és az ÚEsz. – egymás folytatásának, megújításának tekinthető, s néhol a szócikk nem fejt ki minden információt, hanem Vö.-vel utalja el az olvasót a korábban már leírt tudnivalókhöz. A cikk szerint az EWUng. és az ÚEsz. is tartalmaz új jelentéseket, amennyiben azok az újabb forrásokból adathatók. Az etimológiai kutatások révén azonban a szótörténeti és etimológiai részek változnak a fenti szótárakban, a jelentések jóval ritkábban, hiszen kevesebb is a jelentéstörténeti kutatás, mint az etimológiai.

3.2. EWUng.

Az EWUng.-ban az *elme* a következő jelentésekkel rendelkezik (EWUng. 1: 314):

1. n1372/ 'Seele; Seelenzustand';
2. u1380 'Vernunft; Verstand'.

Az EWUng. egynyelvű értelmezést ad, terjedelmére nézve pedig jóval szűkebb, ebből fakadóan a szó jelentéseinek leírását tekinthetjük változatlanoknak.

3.3. ÚESz.

Az ÚESz. szintén e két jelentést közli, változást a jelentésstruktúrában nem találunk, az előzőekhez képest annyi az új elem, hogy az etimológiával foglalkozó újabb cikkeket külön megemlíti a szótár. Ezekből látható, hogy az *elmé*-vel kapcsolatban jelentéstörténeti kutatás az EWUng. megjelenése óta nem történt.

Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy a történeti-etimológiai szótárak, amelyek összegzik a szóra vonatkozó történeti kutatásokat, egymással párhuzamosan egy olyan jelentésstruktúrát tartalmaznak, amely alapvetően két fő jelentésegységre utal: a 'lélek' és az 'ész' jelentésekre. Ezeket viszont mindkét esetben egy-egy árnyalattal látják el, amelyek tulajdonképpen összevont jelentések, s arra utalnak, hogy a szó fogalmi köre bővebb, árnyaltabb, mint egy egyszerű kétjelentésű szóé (TESz. 1: 20).

A fenti áttekintést folytathatjuk még a Gombocz – Melich-féle *Magyar Etymologiai Szótár* (a továbbiakban EtSz.) és a Simonyi Zsigmond – Szarvas Gábor-féle *Nyelvtörténeti Szótár* (NySz.) ide vonatkozó szócikkeivel, amelyek fontos információkkal szolgálnak számunkra.

3.4. EtSz.

Az EtSz. részletes szócikke az *elme* szónak második jelentésben a következő definíciót adja:

2. 'memoria, Gedächtniss' NySz. (EtSz. 1539),

amelynek magyar fordítása 'emlékezet'. A szótár elsősorban a szó etimológiájával foglalkozik, ennek mentén említi meg a jelentéseket, ezért konkrétan a 'memória' jelentés kialakulásáról nem esik szó, csupán annyit tudunk meg, hogy a szerzők továbbutalják az olvasót Simonyi és Szarvas munkájához. Ezért a következőkben rá is térek a *Nyelvtörténeti Szótár* tárgyalására.

3.5. NySz.

A NySz. *elme* szócikke részletesen mutatja be a szó régi adatait, szókapcsolatait és a vele kapcsolatos szólásokat is. A jelentéseket a szócikk harmadik sorában igen rövidre fogva sorolja fel: *mens, ingenium, memoria*. E jelentések után forrásként Calepinusra, Verancsics 1595-es *Dictionarium quinque linguarium*-ára, majd Molnár Albertre hivatkozik. A forrásokat lejjebb tovább tárgyalom, egyelőre azonban nem fejezhetjük be a NySz.-ben lévő *elme* szócikk memóriával kapcsolatos adatainak vizsgálatát anélkül, hogy ne térnénk ki még néhány dologra.

Elsőként az tűnhet fel a NySz. szócikkét olvasván, hogy a 'memória' jelentés viszonylag marginális. A szócikk tartalmaz szóadatokat, egész mondatokat és szókapcsolatokat is az ómagyar és középmagyar korból, majd külön bekezdésben közli az *elme* szóval létrejött szólásokat, de mindezek között egyetlen 'memória' jelentésű adat van, holott például a mára kihalt 'elgondolás, ötlet' jelentésre több is akad. Az *elme* után néhány szócikkkel viszont az *emlékező-elme* szócikk következik, amelynek a jelentése csak és kizárólag 'memoria', s ezután Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc szótárának Bod-féle bővített kiadására (Szeben, 1767) hivatkozik. A szócikk rövid, összességében néhány sorból áll, egyetlen példamondatot tartalmaz: *Az úr elmédet világosicsa, értelmet élesiccse, és emlékező elmédet erő-siccse* (Komáromi 1653). Az *emlékező elme* szókapcsolat a lentiekben még újra a kutatás középpontjába kerül.

3.6. Régi magyar glosszárium

A *Régi magyar glosszárium* (Gl.) az *elme* szócikkben három jelentést közöl. Ezeket időrendben adja közre aszerint, hogy az egyes jelentéseknek melyik évből származik az első adata. A három jelentés közül a harmadik 'Gedächtnis', azaz 'emlékezet'. Az első előfordulást Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturá*-jából adja meg (SzikszF. 1590: 84):

Memoria – Ertelmes elme

Szikszai – hasonlóan Molnár Albert későbbi megoldásához – egy jelzős szerkezettel írja körül a *memóriá*-t, s a szerkezetben az *elme* szerepel, nem az *ész*. Melich úgy fogalmaz Szikszai szójegyzékének elemzésében, hogy mivel az majdnem száz évig használatban volt (1561–1641-ig), mély nyomokat kellett hagynia mind a szótáriródalomban, mind a szépirodalomban (Melich 1906: 15). Lehetséges, hogy ez az előzmény motiválta Molnár Albertet is a hasonló jelzős szerkezet alkalmazásában, ő csupán a jelzőt változtatta meg az általa pontosabbnak ítélt *emlékező*-re.

4. A 'memória' jelentés a szinkrón nyelvállapotban

Kutatásom eredményeinek bemutatásához mindenekelőtt áttekintem azt, hogy a szinkrón nyelvhasználatban mit tudunk az *elme* szó 'memória' jelentéséről. Tudnunk kell ugyanis, hogy mi az a fogalmi tartalom, amelyet az ómagyar kori adatokban keresünk.

4.1. A magyar nyelv értelmező szótára

A jelenleg forgalomban lévő legnagyobb (és teljes) értelmező szótár, a hétkötetes ÉrtSz. alapján ma az *elme* szó rendelkezik 'memória' jelentéssel. A jelentésstruktúrája hat főjelentésből áll, amelyből a negyedik a következő:

4. (főleg birtokos személyraggal) (választékos) Az emlékezetnek, ill. a tudatnak az a része, amelyre a figyelem éppen irányul; ész (2). *Elméjébe ötlük, vés; elméjében megtart vmit; megvilágosodik az elméje; vmi megvilágosítja az elméjét* (ÉrtSz. 2: 230).

A definícióban szinonimaként szerepel az *ész* szó, annak is a második jelentésére utal tovább szótár, ami az alábbi (ÉrtSz. 2: 472):

2. Emlékezet, ill. a tudattartalomnak az a része, amelyre a figyelem éppen irányul.

Itt egy kis kitérőt kell tennünk a definíciókat illetően, ugyanis az *ész* (2) kissé eltér az *elme* (4)-től, vélhetően szándéktalanul. Az *elme* (4) definíciója ugyanis ('Az emlékezetnek, ill. a tudatnak az a része, amelyre a figyelem éppen irányul') két dolgot jelent: az emlékezetből előhívott régebbi információt és a figyelem fókuszában jelenleg lévő információt. Az emlékezetnek az a része, amelyre a figyelem éppen irányul: egy olyan tudattartalom, amelyet már megjegyeztünk, megtanultunk, és újra felidézünk. Tehát igazából nem a memória, hanem annak egy tárolt eleme: az *emlék*. Az *ész* (2)-ben viszont elmaradt az *emlékezet -nek* ragja, így nem jelent emléket, csak az emlékezetet és a jelenleg megfigyelt dolgot. Túl ezen a (pontatlan vagy szándékosan eltérő) megfogalmazáson, a definíció két külön jelentéstartalmat jelöl az *illetve* szóval elválasztva. Az *illetve* szó a szótári definíciókban az *és* + *vagy* funkcióját tölti be, tehát olvashatunk a helyére *és-t* is és *vagy-ot* is. Ez olyan esetekben használatos az értelmezés során, amikor két jelentésárnyalat átfedésben van egymással, nemigen választható el két külön jelentésegységbe, pl. 4a és 4b-be (vö. Ittész 2011: 114).

A szótári értelmezéseket kiegészítik a példák, amelyekből az olvasó akár józan ésszel is kiszűrheti, hogy saját nyelvérzéke alapján mi lehet a

definícióban megadott jelentés. Az *Elméjébe ötlük, vés; elméjében megtart vmit; megvilágosodik az elméje; vmi megvilágosítja az elméjét* adatok közül az első három a 'memória, emlékezet' adata: amit az *elménkbe vésünk*, azt jól megjegyezzük, amit *elménkben megtartunk*, azt nem felejtjük el, emlékszünk rá. Az *elméjébe ötlük* mint példa több értelmezést is kaphat, aszerint, hogy milyen szöveggörnyezetbe illesztjük: lehet egy kreatív, új gondolat is, ami épp az elméjébe ötlött valakinek, de lehet egy keresett, kutatott információ, amelyet kisebb-nagyobb fáradtság árán sikerrel hívunk elő az emlékezetünkéből.

Az *ész* címszó 2. jelentésében is segítségünkre lehetnek a példák, amelyekből igen sok van:

Eszébe hoz vmit vkinek; eszébe jön; eszébe jut vmi; eszedbe ne jusson; eszébe juttat vkinek vmit; eszébe nyilallik; eszébe ötlük vmi; eszébe tűnik; eszébe ütődik; eszébe vés vmit; eszébe vesz; eszébe villan vmi; vmit forgat az eszében; vkinek vmi forog az eszében; vmi jár az eszében; észben tart vmit, vkit; van eszében; kimegy az eszéből; kiver vmit v. vkit vkinek az eszéből; eszéből kirepül vmi; az eszét rajta felejt; mióta az eszemet tudom v. mióta az eszemre emlékszem. *Hányféle dolgok nem jutottak eszébe! | Előtte lebegett édesanyja képe.* (Arany János) *No, még ilyen kemény lélekkel sem volt dolgom, mióta az eszemet tudom.* (Mikszáth Kálmán) (ÉrtSz. 2: 472).

Így végül is megállapíthatjuk, hogy az *elme* címszó 4. és az *ész* címszó 2. jelentése az ÉrtSz.-ben az emlékezetet mint képességet jelenti, emellett pedig azokat a tudattartalmakat, amelyeket a memóriánkból előhívtunk, vagy amelyeket éppen megfigyelünk.

Mindez erősen érinti az *elme* pszichológiai-neurológiai felfogását is, egyelőre azonban elégedjünk meg annyival, amennyit már megállapítottunk, hogy a memória nem azonos a benne tárolt információkkal.

4.2. A magyar nyelv nagyszótára

A Nagyszótár (Nsz.) VII. kötetében a már megjelent *elme* címszót szintén figyelembe tudjuk venni, ennek az 1a. jelentésegysége a 'memória'-t határozza meg:

1a. (*Tud is/vál*) 'az emberi agynak az a képessége, hogy a tudattartalmakat tárolni tudja, megőrzi és felidézi; emlékezet'.

Összefoglalva: mai nyelvünknek tehát része az *elme* 'memória' jelentése, azzal a megszorítással, hogy minden szótár választékos jelentésként veszi fel. A választékosság egyben azt is egyértelművé teszi, hogy a hasz-

nálata nem olyan gyakori és magától értetődő, mint az *ész* szőé. Az *ész* szóval kapcsolatban ugyanakkor megjegyzendő, hogy az ómagyartól az újmagyar korig változatlanul hordozta az 'emlékezet' jelentést, ezért ezt külön nem elemzem a szótárakban, csak amennyiben a definíciója érinti az *elme* jelentéseit.

5. Az *elme* szó 'memória' jelentése régebbi szótárainkban

A továbbiakban az egész dolgozat kérdésfeltevése történeti szempontból arra a központi problémára helyeződik át, hogy meddig nyúlik vissza ennek a jelentésnek a gyökere? Hiszen ha jelenleg él ilyen jelentés a nyelvben, az Ómagyar Korpuszban pedig vannak olyan adatok, amelyek felvetik a gyanút, hogy ez a jelentés már annak idején is létezett, akkor azt kell felderítenünk, hogy ez a mai jelentés hol vette kezdetét és mikor adatolható először. Ennek érdekében áttekintem a legjelentősebb magyar, illetve latin–magyar és magyar–latin szótárakat a következő fejezetekben.²

5.1. Czuczor–Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*

A hétkötetes értelmező szótárát megelőző első nagy értelmező szótárunk, *A magyar nyelv szótára* (1862–1874, Czuczor Gergely – Fogarasi János, a továbbiakban CzF.) az alábbiakat írja az *elme* szőról a 3. jelentésben:

'Azon tehetség, mely a felfogott tárgyakat megtartja, el nem feledi (memoria).' *Elméjében tartja a látottakat és hallottakat. Elméből mondja el a leczkét. Elszalasztani valamit az elméből.*

A definíció félreérthetetlen, rendkívül pontos, a három felsorolt példa pedig tovább egyértelműsíti, mire kell gondolnunk. A 'memória' jelentés létezését explicit módon igazolja a 19. század második felében. Innen léphetünk tehát tovább időben visszafelé.

5.2. Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*

A CzF. megjelenése előtti fél évszázadban Kresznerics Ferenc 1831–1832-es szótára számított a legelterjedtebb magyar szókinccsgyűjtemény-

² Mivel a kutatás fókuszában az ómagyar kori 'memória' jelentés áll, és visszatekintve látni fogjuk, hogy ez a jelentés az egész szótártörténetben végigkíséri az *elme* szót, csak a legnagyobb szótárakat vettem bele az áttekintésbe, így pl. Ballagi Mór és Baróti Szabó Dávid szótárát nem elemzem, természetesen anélkül, hogy ezzel kisebbíteni akarnám a két szótár történeti jelentőségét a magyar lexikográfiában.

nek (a továbbiakban Kreszn.). Ez a szótár nem tartalmaz számozott jelentésstruktúrát, csupán felsorolásszerűen adja meg a szavak jelentéseit. Az *elme* szónál a következőket írja (i. m.: 123):

ELME: Mens, memoria, ingenium. M. A.

Kresznerics szótárában az utalás Molnár Albertre (M. A.) jogos és szükséges is, mivel ő 1604-es szótárában szó szerint ugyanígy definiálta, ld. a következő alfejezet elemzését.

5.3. Szenczi Molnár Albert: *Dictionarivm Latinovngaricvm. Dictionarivm Vngarico-Latinvm*

Szenczi Molnár Albert *Dictionarium*-ának első kiadása 1604-ben látott napvilágot, amelyben az *elme* címszó a következő definíciót kapta:

Elme, 'Mens, Memoria, Ingenium'. (MA. 1604, oldalszám nélkül)

A szótár 1611-es és 1621-es kiadásában a címszó és a definíció változatlan (MA. 1611: 56 és 1621: 64): Elme, 'Mens, Memoria, Ingenium'. Az *elme* meghatározása tehát a későbbi bővített, több helyen szinonimákkal ellátott kiadásokban sem változott.

Molnár Albert szótáraihoz időben majdnem két és fél évszázadot ugrottunk visszafelé, amelyen át az *elme* a Kreszn. és az MA. több ízben átdolgozott szótárai szerint változatlan jelentésben élt a nyelvben (a 17. század elejétől a 19. század közepéig). E két és fél évszázadot természetesen nem ugorhatjuk át ennyivel, hiszen a közbeeső időszakban keletkezett Pápai Páriz Ferenc szótára is. A keletkezési idők sorrendje és a Szenczi Molnár Alberttől Pápai Párizhoz került számos átvétel miatt elsőként érdemes Szenczi Molnár szótárában tüzetesebben körülnézni, majd ezután mutatni rá arra, hogy Pápai Páriz hogyan vitte tovább Molnár Albert örökségét.

Az 1604-es szótár magyar–latin részében külön címszó az

Emlekező elme, Memoria. (1604, oldalszám n.)

Az 1611-es és az 1621-es bővített, javított kiadások szintén tartalmazzák ezt a címszót, amely szókészletteni szempontból igen értékes számunkra. A TESz. szerint az emlékezőtehetséget történetileg az *ész* szó hordozta (TESz. 1: 798.), az *ész* jelentései közé sorolja a 'memória'-t. Szenczi Molnár Albertnél viszont az *ész* szónak nincs 'emlékezet' jelentése:

Éß, Animus, Mens. (MA. 1604, oldalszám nélkül),

a későbbi kiadásokban pedig:

Éß, Animus, Mens, Prudentia, Sapientia (MA. 1611: 68; MA. 1621: 78).

A változásra külön hangsúlyt helyezhetünk e kutatás szempontjából, a szinonimák bővüléséből az látható, hogy a szerző foglalkozott ezzel a szóval, és bővítette a latin megfelelők körét, de továbbra sem vette fel a *memoria* szót ide.

A magyar–latin részekben van *emlékezet* címszó is, amelynek az egyes kiadásokban látható változásai segíthetnek szavaink jelentésének elemzésében:

Emlékezet, Mentio (MA. 1604, oldalszám n., és MA. 1611: 64),
az első két kiadásban egyforma, de 1621-ben változás történik:

Emlékezet, Mentio, Memoria. (MA. 1621: 73).

A *memoria* latin szó bekerül az *emlékezet* definíciójába, és ne feledkezzünk meg róla, hogy néhány sorral lejjebb itt áll az *emlékező elme*, amelynek a definíciója szintén ugyanez a szó, egyes-egyedül önmagában: *memoria*. Tehát az *emlékező elme* megfelel az *emlékezet*-nek a szótárban ábrázolt szó-kincs belső logikája szerint.

Egy másik vizsgálható és vizsgálandó szempont – mivel itt már a legelső magyar szótárakig nyúltunk vissza időben –, hogy amikor Szenczi Molnár Albert ellenkező irányban definiálja az egyes latin szavakat, akkor a definíció megalkotásánál vajon melyik magyar szót részesíti előnyben?

A latin–magyar részben az *elme* a *méns* és a *memória* címszóban is előfordul, mindhárom kiadásban változatlan formában (MA. 1604, oldalszám n., MA. 1611: 512; MA. 1621: 591):

Méns, tís, [...] Elme, Eß, Értelem.
Memória, [...] Emlékező Elme.

A *memória* címszó értelmezése a latin–magyar részben ugyanaz a jelzős szerkezet, amelyet a magyar–latin részben már tárgyaltunk: 'Emlékező Elme' (*e*-vel írva a mai *é* helyén). E ponton az az információ emelkedik ki lexikográfiai szempontból, hogy a *memória* értelmezéséhez tudatosan kellett választania *emlékezet* helyett az *emlékező elmé*-t, hiszen az *emlékezet* szót is ismerte (ld. a magyar–latin részt), mégsem azt választotta.

Ami tehát az *ész*, *elme*, *emlékezet* hármásából fontos, hogy amikor a *memória* címszót fordítja magyarra, akkor nem az *ész*, hanem az *elme* segítségével teszi ezt, és amikor az *elmé*-t kell latin megfelelővel ellátni, akkor a *memoria* kerül elő. Mindkét irányban megerősítve látjuk azt a tényt, hogy az *elme* hordozta az 'emlékezet' jelentést. Az *emlékező elme* definíció jelzős szerkezetként arra utal, hogy az *elmé*-nek egy bizonyos fajtájá-

ra, annak úgymond egy részére kell gondolnunk 'memória' jelentés alatt. Vagyis az *elmé*-nek nem minden része egyenlő a *memóriá*-val, hanem annak egy bizonyos része az, amelyet az emlékek felidezésére és tárolására használunk. Mindez összhangban van az *elme* mai felfogásával, hiszen ma úgy gondolunk a *memóriá*-ra, mint egyfajta elmebeli képességre. A jelzős szerkezet világos, egyértelmű, ami viszont az *elme* jelentéstörténete és a szókészlet történeti változása szempontjából a legfontosabb: a szótáríró nem az *ész* szót használta fel a memória szabatos definiálásához, hanem az *elmé*-t.

Ugyanakkor az *emlékező elme* szókapcsolatnak van egy másik jelentősége is a szókincs történeti változásainak szempontjából: ha az *emlékezet* szó minden kétséget kizáróan akkoriban is jelentett volna 'memóriá'-t, akkor Szenczi ezt használta volna értelmezésként, és nem alkot úgymond „feleslegesen” egy jelzős szerkezetet. Fontos az *emlékezet* szó történetét illetően ismét hangsúlyoznom, hogy az 1621-es kiadásig annak definíciója a *mentio* volt, azaz az 'emlék' latin megfelelője, és csak az 1621-es kiadásban jelenik meg a *mentio* mellett a *memoria* a magyar–latin részben. Viszont az ellenkező irányban, latinról magyarra még nem használja a *memoria* fordítására az *emlékezet*-et, hanem az *emlékező elmé*-t. Mindez azt feltételezi, hogy az *emlékezet* szóhoz a mai 'memória' jelentés éppen az 1600-as évek elején kezdhett társulni, ennek további tisztázásához azonban az *emlékezet* szó adatainak átnézése is szükséges.³ A szótár ismeretében azonban majdnem bizonyosan állítható, hogy ha az *emlékezet* szó akkoriban (a mai prototipikus jelentésével azonos módon) használatos lett volna a mai 'memória' jelentés kifejezésére, akkor ez kerül oda a latin *memoria* mellé. Szenczi Molnár egyébként szívesen használ jelzős szerkezeteket szavai definiálására, vö. Szathmári (2007a: 407, 2007b), de az *emlékező elme* esetében feltételezhető a Melich által vélelmezett Szikszai-féle hatás is, amelyet a 2.6. alfejezetben már kifejtettem. Szikszai az *értelmes elme* szókapcsolatot alkalmazza a *memoria* meghatározására, Molnár Albert pedig talán éppen ezt a jelzős szerkezetet alakítja át *emlékező elmé*-re. Tolnai Gábor véleménye is fontos lehet még a definíció megalkotásának vizsgálatában: „A szótárírás terén pedig legfőbb mintaképénél, Petrus Dasypodiusnál is találkozunk a jelentésmagyarzatok terén személyes hangmegütéssel, de már Calepinus szótárában is” (Tolnai 1978: 10).

³ Az 'emlékezet' jelentés előéletéhez azt is érdemes megemlítenünk, hogy az 1380-ból fennmaradt Königsbergi Szójegyzékben a latin *memoria* szónak az *említet* felel meg a magyarban (Kön.SzJ, közléseszi Melich 1916).

Ez a gondolatmenet más, messzebbre vezető kérdéseket is felvet; alapvetően a két fogalom közötti jelentéskülönbséget is megfigyelhetjük itt. Az *elme* és *ész* szócsaládok megírásából adódó nagyszótári tapasztalataim szerint az *elme* főjelentése egy tág és sokrétű mentális képesség, az *ész* főjelentése pedig valami olyasmi, amit a gyakorlati gondolkodás szerveként határozhatnánk meg. Gyakrabban jellemezzük az *ész* szóval azokat a fogalmi tartalmakat, amelyek a gondolkodási képességeink napi használatáról, működéséről szólnak; mindemellett azonban kétségtelen, hogy átfedés van a két szó között: az *ész* is jelent értelmi képességet és az *elme* is.

Az *emlékező elme* definíció vizsgálatakor megemlítendő, hogy ezt vette át önálló címszóként a NySz., amelyet a 2.5 alfejezetben már bemutattam. A NySz. visszautal Pápai Páriz Ferenc Bod-féle bővített kiadására is, amelyben szintén megtalálható ez a jelzős szerkezet. Mindez azt a kérdést veti fel, hogy vajon az *emlékező elme* nem egy állandósult szókapcsolat volt-e, legalábbis a középmagyar korban. Valószínűbb ennél, hogy Molnár Albert alkotta ezt a leírást, amelyet később is átvettek tőle, de végül nem honosodott meg. A Történeti magánéleti korpusz (TMK, Dömötör et al. 2017) és a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz (KED, Gugán et al. 2023) nem ad ki adatot az *emlékező elme* szókapcsolatra, s a *Nagyszótár* digitális adatai között sem szerepel. Két nagyszótári cédulán megtalálható az 1770-es évekből, ahol valóban *memóriá*-t jelent, ezekből azonban nem rekonstruálható, hogy vajon Szenczi Molnár alkotta-e a szószerkezetet, vagy már meglévő adatokból vette, mivel ezek jóval későbbi keletkezésűek.

5.4. Pápai Páriz Ferenc szótára és annak bővített kiadásai

A következő kérdés: mit vett át ebből száz évvel később, 1708-as saját latin–magyar, magyar–latin szótárába Pápai Páriz Ferenc? Nála, mint feljebb már említettem, az *elme* címszónál változatlanul a következőt láthatjuk, Molnár Albertre való hivatkozás nélkül (PP. 40):

Elme: 'Mens, Memoria, Ingenium'.

Ez az értelmezés nem változik Bod Péter 1767-es kiadásában sem (PPB1). Vagyis úgy tűnik, az *elme* definíciója 1604-ben, 1708-ban, 1767-ben és 1831-ben ugyanaz. Az *ész* címszónak Pápai Páriznál 1708-ban (50. o.) és Bod Péternél 1767-ben (76. o.) sincs 'memória' jelentése:

Éß: Animus, Mens, Prudentia, Sapientia. Der Sinn, die Weißheit, Klugheit.

A meghatározás ugyanaz, mint Szenczi Molnár Albertnél. A latin–magyar részben a *Mēmōria* címszó jelentése szintén (PP. 1708: 364. oldal, PPB1 1767: 355):

Mēmōria: 'Emlekező elme' (e-vel a mai é hang helyén).⁴

A PP. és a PPB1 változtatás nélkül átvette a definíciót, ám ha alaposan göröcső alá vesszük a példákat, akkor mégis találunk változásokat (eltekintve attól, hogy az MA.-ban nincsenek példák). A PP.-ben:

Poft hominum memoriam: Az emberek' emlekezetekre. Reducere in memoriam: Elfébe juttatni. Noftrâ memoriâ: A' mi tudunkra, A' mi értünkre. Memoria tenere: Meg-tanúlni, Tudni. Horum memoria mihi jucunda est: Kedvesen jutnak elfembe. Usque ad hanc memoriam: Ed-dig az ideig. (Liv.) Memoriae proditum est: Ugy írják. Ex memoria exponere aliquid: Valamit magától (könyv-nélkül) elő-befzélleni.

Szembetűnő, hogy Pápai Páriz az *elme* szóval definiálja a memóriát, ámde a példák között nincsen *elme* szavas adat, hanem csakis *ész*-t tartalmazó szókapcsolatokat hoz fel illusztrációként. Ez a tény alátámasztja a TESz. jelentéstörténeti leírását, amely szerint a szó a középmagyar korban egyre ritkábbá vált, és csak a nyelvújítás korában hozták ismét divatba (TESz. 1.: 751). Bár az *elme* szót eddigi kutatásaim során a középmagyar korban még nem vizsgáltam, és egyelőre a rendelkezésre álló korpuszokban kevesebb is az adat, mint az ÖMK-ban, a TESz. leírása alapján feltételezhetőnek tartom, hogy Pápai Páriz példái (amelyek az MA.-hoz képest új fejlemények) erről a folyamatról árulkodnak. Az *elme* szó gyérülő használata okozhatta, hogy a *memória* példái közé nem az *elme*, hanem az *ész* szókapcsolatai kerültek be.

E két szótár anyagát cikkem fő kérdésfeltevése szempontjából röviden összefoglalva azt láthattuk, hogy mind Pápai Páriz Ferencnél, mind a Bod-féle bővített kiadásban volt az *elme* szónak 'memória' jelentése, de feltételezzük a példák alapján, hogy a szóhasználatban valójában inkább az *ész*-hez kapcsolódott ez a jelentés.

⁴ Melich János megjegyzése szerint ez a tény fontos információt árulhat el arról, hogy honnan vette Szenczi a definíciót: „Szótárában [...] nincsenek következetesen írva a magyar szavak, a minnek az a magyarázata, hogy magyar forrásainak helyesírását igen sok esetben megtartotta. [...] a mi nem a Molnár helyesírási elvei szerint van írva, az nem is Molnár saját adata, hanem Molnár által valamely magyar könyvből az illető könyv helyesírásával kiírt adat” (Melich 1907: 128).

5.5. Verancsics szótára

A 2.5. fejezetben említettem, hogy Simonyi és Szarvas a NySz.-ben hivatkozik Verancsics 1595-ben megjelent *Dictionarium quinque nobillissarum europe linguarum*-ára. A latin megfelelők között a következőket találjuk:

Memoria, Elmè
Mens, Elme

Az *emlékező elme* szókapcsolat tehát nem innen került a NySz.-be, viszont ez a szótár is megerősíti a 'memória' jelentést.

5.6. Calepinus szótára

Szenczi Molnár Albert 1604-es szótárának írásakor Calepinus műve volt (Dasypodius mellett) az egyik fő minta és forrás (Melich 1912). Ez a szótár elsőként mint a latin nyelv tárgyi szótára jelent meg 1502-ben, „melyben a latin szavaknak eredete, jelentése, s egyéb nyelvtani, történeti tudnivaló van megírva. Hogy milyen kitűnő mű volt e szótár, semmi se bizonyítja jobban, mint az, hogy a XVI., XVII. és XVIII. században igen sok kiadásban folytonosan bővítve jelent meg nemcsak Olaszországban, hanem még inkább Francia- és Németországban, valamint Svájcban” (Melich 1912: III). A bővítések során egyre több nyelv értelmezései kerültek be a szótárba. A magyar megfelelők 1585-ben, az immár tíznyelvűre bővült szótár részeként jelentek meg Lyonban.

A latin szavak magyar megfelelőjeként az *elme* több helyen is előfordul. Számunkra a legfontosabb, hogy a *memoria* szócikk a következő:

memoria – Elme

A címszó egyetlen megfelelővel van definiálva, az pedig az *elme* szó, nem az *ész* és nem az *emlékezet*, holott a *memoraculum* szót például így definiálja:

memoraculum – Emleközet

Az ÚESz. és a többi nyelvtörténeti szótár az *emlékezet* szó jelentéstörténetét nem tárgyalja önállóan, csak az *emlék* származékaként említi meg. A Calepinusnál látható jelenség azonban ismét felveti annak a lehetőségét, hogy az *emlékezet* eleinte nem jelentette azt a képességet, amellyel megjegyzünk dolgokat, hanem főjelentésében 'emlék' volt.

Calepinusnál az *ész* szó összességében sokkal többször fordul elő a definíciókban, mint az *elme*, ezzel még hangsúlyosabbá válik az a tény, hogy a *memória* szó az *elmé*-nek felel meg ebben a műben.

Calepinus művének elemzésével 1585-ig jutottunk vissza az *elme* szó lexikalizálódott jelentéseinek nyomozásában. Ezzel időben sikerült mindössze 60-70 évnnyire megközelítenünk a kései ómagyar kort, azoknak a kódexeknek a keletkezési idejét, amelyekben az *elme* szó megítélésem szerint 'memória' jelentésben fordul elő. A következő fejezetben ezeket a szöveghelyeket mutatom be és elemzem részletesen.

6. Az ómagyar kori adatok

E fejezetben közlöm azokat a mondatokat, amelyekben az *elme* szó 'emlékezet' jelentésben fordul elő. Az ómagyar kori adatok az Ómagyar Korpuszból (É. Kiss et al. 2013) származnak. Összesen 551 helyen találtam meg az *elme* szót a korpuszban, amelyből ebben a fejezetben tíz példát mutatok be. Ez a tíz példa az 'emlékezet' jelentés prototípusát jelöli. Az adatokat betűhű formában közlöm.

- (1) *En ȳo lelkȳ athȳam en bȳneȳm ȳgen sokak / volnanak kȳketh elm-
nek revȳdhsegenek / mȳatha mȳndh megh nem mondhathȳ<k> / de
mȳkepen thvdvan vagȳon ȳstennel / en bȳnesse vallom magamath azerth
varom athȳasagodnak / oldozathȳath* (Gyöngyösi kódex 32v, 1500 k.)

Az adatban elírás található: az *elmélnek* igei alak lenne, de mondatbeli helyzete miatt *-nek* ragos főnév lehet csak.⁵ A jóval bővebb, több oldalra kitekintő szövegkörnyezet-vizsgálat megerősíti, hogy a szöveg a gyónás befejezéseként hangzik el, amelyet bánatimának nevez a katolikus egyház. A 31r oldalon *Modus confitendi* címmel a lehetséges bűnök lajstroma kezdődik (tágabb értelemben ez is tekinthető a bánatima részének, amennyiben E/1. személyben bűneit sorolja fel a szöveg alanya). A bevezető rész a 31r oldal közepéig tart, amely után a szöveg a hét főbűn szerinti bűnöket ismerteti (*deseptem peccatis Mortalibus incipit sic* bevezető szavakkal, ezután ismét magyarul folytatva a szöveget). Mindez a 31v oldalnak körülbelül a háromnegyedéig tart, majd újabb latin megnevezés után (*Sequuntur decem precepta domini primo vnum crede deum*) rátér a tízparancsolat alapján végzett bűnbánatra, amelyet magyarul is bevezet a következő szavakkal: *Tovaba Istennek ellene vethkezthem en / Ez thȳz paranchȳolathokba ees megh zekthembe*. A 32r oldalon felsorolja a tízparancsolat ellen elkövethető vétkeket, amelyek pontosan az oldal aljáig tartanak. A 32v tetején *oracio pulcra* címmel kezdődik a fent idézett rész, amely az *elme* szót tartalmazza.

⁵ Köszönettel tartozom Haader Leának a szó elírásával kapcsolatos szakmai tanácsaiért.

Azt, hogy ez az általam vizsgált mondat valóban a gyónás végén elhangzó bánatima része, tovább erősítik a bűn fogalmának felfogásában e századokban történt teológiai változások is. A 13. századtól ugyanis a lelki tükör végzése változott, a bűnök osztályozása terén új sémák jelentek meg. A hét főbűn mellett rendszerbe foglalták a közvetett bűnelkövetés, illetve a bűnrészesség különféle eseteit. „Az egyik legbuzgóbb rendszerező, a portugál bencés Andreas de Escobar (1348–1439k.) *Modus confitendi* című művében tizenkétféle ilyen sémát tárgyal. Ezek a sémák azonban nem felváltják, hanem csak kiegészítik a hét főbűn hagyományos rendszerét. [...] A hét főbűnnel alternatívaként szembeállítható rendszert csak a tízparancsolat kínált” (Gecser 2002: 16–17), amely az egyszerű hívek körében azonban csak a 16. században veszi át a hét főbűn helyét a keresztény etika új megalapozásaként mind a katolikus, mind a protestáns katekizmusokban (Gecser *uo.*).

A kódexben található lelki tükör híven mutatja ennek az egyházi-teológiai folyamatnak a 16. századi állapotát a magyar egyházban, ugyanis elsőként a hét főbűnt sorolja fel (ennek lehetséges eseteit), majd erre következik a tízparancsolat. Ez egy átmeneti állapotot mutat, ahol még fontos az előző felfogás bűnlajstroma, de már megjelenik a következő etikai megközelítés, a tízparancsolat elleni bűnök felsorolása.

A bűnök a bánatimára jellemző módon a bűnbánat kifejezésével fejeződnek be. A katolikus egyházban a gyónás végén elhangzó bánatimának nincs kötött szövege, csupán tartalmában meghatározott. Ráadásul a II. Vatikáni Zsinat előtt elméletileg mindez latinul hangzott el (a feloldozás mindenképpen), de a latinul nem tudó hívek sem voltak kizárva a gyónásból, így a legtöbb gyónáshoz használt útmutató kétnyelvű volt. Ahogy Haader és Dömötör írja (2012), a kódexek, „a magyar nyelvű írásbeliség korai termékei többnyire a latinul nem tudó apácák számára jöttek létre, hogy az anyanyelvi tolmácsolás a különböző műfajú vallásos szövegeket [...] számukra is átélhetővé tegye. Az imádságok e tekintetben természetesen kiemelkedő jelentőségűek; több kódex kifejezetten imádságoskönyvnek készült, vagy nagy részben tartalmaz imákat” (Haader – Dömötör 2012: 5).

Haader – Dömötör (2012) szintén tartalmaz egy Bánatimák c. fejezetet, amely azonban nem tartalmazza a Gyöngyösi-kódex itt elemzett részletét, és a fejezetben található kódexidézetek között sincs párhuzamos szövegrészlet a fent tárgyalttal.

Cikkem szempontjából fontos tény azonban, hogy a gyónás végén elhangzó bánatima mai, általában ismert formája az idézett szövegrészletnek megfelelően így kezdődik: „Több bűnömre nem emlékszem”. Ez a mondat a gyónás formális lezárása és a bánatima bevezetője egyben. A II.

Vatikáni Zsinat előtti időkben is létezett – nagyjából – bevett magyar szövegű bánatima, a gyónási útmutatókban ilyen ajánlást találunk pl. 1959-ben: „Miután bűneink felsorolását befejeztük, jó ha világosan megmondjuk: »Egyéb bűnökre nem emlékszem«” (Müller – Kővári 1959: 132).

Abból kiindulva, hogy a forma nem kötött, csupán a tartalom, láthatjuk, hogy ez a befejező formula tartalmilag felismerhetően azonos a kódexben olvasható imával: *En j̄o lelk̄y ath̄yam en b̄ynej̄m j̄gen sokak / volnanak k̄yketh elm̄elnek rev̄j̄dhsegenek / mj̄atha mj̄ndh megh nem mondath̄ō<k>*. Mivel a gyónási szertartás szempontjából szükséges is, hogy ugyanazt jelentse, mint a mai *több bűnömre nem emlékszem*, biztosra vehetjük, hogy az ELME rövidsége a MEMÓRIA rövidségét jelenti.

(2) *Az dormytoriumban legy nyvgolmas hog te myattad senky megne bantasseek nyvghatatlansaggal Menyezer vagy hanzer fel serkenendez elmedben jvssanak az aldot istennek ayan doky hala adassal Mert az vr isten vigyaz mj raytonk hog evrzyzen mjnket mjkoron my alozonk* (Horvát-kódex 256, 1522)

A mondat a kódex IV. szövegegységéből származik, amely Augsburgi Dávid Ferenc-rendi prédikátor *Formula novitiorum* című munkája első részének fordítása (Haader – Papp 1994: 19). A szöveg szerzeteseknek szóló útmutató, regula a szigeti apácák számára.

Ebben a mondatban az *elmedben jussanak* szókapcsolat erősen emlékeztet az *eszedbe jussanak* szókapcsolatra, amely a szinkrón szóképzletben egyértelműen az emlékezés folyamatát jelenti. A szinkrón nyelvvel való összehasonlítás azonban nem feltétlenül vezet jó eredményre minket. „A szójelentések felderítése a régi korok nyelvében (azaz egy-egy szó jelentésváltozásának a felgöngyöltése) nem könnyű feladat, és igen nagy körültekintést, óvatosságot igényel, hiszen az erre vállalkozó szakember könnyen abba a hibába eshet, hogy egy-egy szó mai jelentését vetíti vissza a múltba, különösen akkor, ha a régi jelentés ma már nem él – figyelmeztet a valós módszertani veszélyre Horváth Katalin” (Tóth 2003: 91).

Érdeemes az ÉrtSz.-ből a definíciót felidézni, amely szerint az *elme* „Az emlékezetnek, ill. a tudatnak az a része, amelyre a figyelem éppen irányul”, az *ész* pedig „Emlékezet, ill. a tudattartalomnak az a része, amelyre a figyelem éppen irányul”.

A fenti adat a Horvát-kódexből bizonyos mértékig kételyeket ébreszthet abban a tekintetben, hogy vajon nem csupán annyit jelent-e az *elmedben jussanak* kifejezés, hogy ’tartsd szem előtt’, ’figyelj arra, hogy’? A mondatnak ez a fajta értelmezése részben azért is fordulhat meg valakinek a fejében, mert – miként az ÉrtSz. is írja – az *elme* (a szinkrón nyelv-

ben) lehet a tudatnak is az a része, amelyre a figyelem éppen irányul, tehát egyszerűen egy tény, gondolat, amellyel elménk épp el van foglalva.

E tekintetben két érvet sorakoztatok fel amellet, hogy az elemzett előfordulás jelentése 'emlékezet' és nem (vagy nem elsősorban) 'tudat'.

Visszatérve az *illetvé*-vel összefogott kétféle definícióra (amelyet akkor alkalmaz a szótáríró, amikor két jelentés között olyan erős átfedés van, hogy bonyolultabb lenne szétválasztani a jelentéseket, mint egyben tartani), ebben a kontextusban különösen előtérbe kerül az a kognitív elmélet, amely szerint a jelentéseket nem foglalhatjuk éles határvonalú kategóriákba (Kövecses – Benczes 2010), hanem prototípus-alapon sorolhatjuk be őket valamely kategória tagjai közé. Ennek megfelelően a jelentés közelebb vagy távolabb állhat a prototípushoz. Mivel a definícióból (annak is az *illetvé* szóval összeillesztett két részéből) lexikográfus szemmel kiolvasható, hogy a definiálandó fogalom az emlékezet és azon tudati rész között helyezkedik el, amelyre a figyelem éppen irányul, elemzett mondatunkat úgy tudjuk tekinteni, mint amiben valóban felsejlik a megfigyelt gondolati tartalom fogalma is, de a jelentés mégis közelebb áll az emlékezet fogalmához. E fogalmi közelséget illetően rátérek második érvemre, amelyet a kognitív pszichológia nyújt nekünk.

A kognitív pszichológia mai, emlékezetről alkotott álláspontja mellett szól, hogy a *Menjézer vagy hanzer fel serkenendez elmedben jvssanak az aldot istennek ajandokj hala adassal szövegrészletben az elme* szó egészen biztosan az 'emlékezet'-et, 'emlékezés folyamatát'-t jelenti. Az emlékezés folyamata három részből áll: a kódolással kezdődik, a tárolással folytatódik és a felidézéssel fejeződik be (ld. Baddeley 2010, és főképp Csépe et al. 2007a, 2007b). Ez magyarázza azt a kognitív jelenséget, amelyet a mondat leír: a dormitóriumban alvó szerzetes elalszik, majd felébred, és ébredés után felidézi életének egyik központi gondolatát: az Isten iránti hálát. A felidézést mint műveletet fejezi ki az *elmedbe jussanak* szókapcsolat, utalva arra, hogy egyrészt a szövegíró felszólítja a szerzetest, hogy emlékezzen az Isten iránti hálára, másrészt ennek a felszólításnak a szerzetes úgy tud eleget tenni, hogy feleleveníti emlékezetében a hálát. Ez egyben azt is jelenti, hogy a folyamat tudatos, a szerzetes szándékosan tartja elméjében, hogy sose felejtse el, épp azért, hogy folyamatosan őrizze azt emlékezetében.

Ugyanebben a kódexben alig tíz oldallal később ismét előfordul az *elme* szó olyan szövegkörnyezetben, amelyből szintén az 'emlékezet' jelentés körvonalazódik. Ennek elemzéséhez hasznát vesszük a fenti érvelésnek, amelyben a kognitív pszichológia emlékezetfogalmát hívtuk segítségül. A szövegrészlet a regula egy további részéből származik, s a szerzetesi élet-

móddal kapcsolatos útmutatókat tartalmaz. A 275. lapon az *elme* szó a lenti szövegkörnyezetben található meg.

- (3) *Jme azért az edes iduezeytev iesus mykeppen az kerkevdsgevt magahanyast es kyualt keepnek esmeretyt tauoztata. Ez illyen dolgay az cristusnak **kezen legenek te elmedben vagy emlekezetevdben** hog mynden bezedydhen es myelkedetydhen mynden koron rea neez.* (Horvát-kódex 275, 1522)

A szövegrészben az elmeműködés, a kogníció szempontjából ugyanazt láthatjuk, mint amit a (2)-ben tapasztaltunk: a *kezen legenek te elmedben vagy emlekezetevdben* annyit jelent, hogy legyenek elevenek a te memóriádban, és folyamatosan gondolj is rájuk. A készenlét említése egyfajta éberségre utal, amely ismét a figyelem fogalmához közelít. Ugyanakkor, bár az *elme* szó itt az *emlékezet*-tel párhuzamba állítva szerepel, ez utóbbi jelentését nem vehetjük magától értetődően a mai értelemben. A régi szótárakban fellelt jelentések és a folyamatos készenlétet indikáló szövegkörnyezet alapján azt valószínűsíthetjük, hogy itt nem *nomen acti* (ez a mai 'emlékezet', az emlékező tevékenység eredménye), hanem *nomen actionis* jelentésben, 'emlékezés'-ként áll. Természetesen nem kizárt az előbbi sem, ezt azonban csak az *emlékezet* szó adatainak korpuszvizsgálatával lehetséges kideríteni. Az ÚESz. és a TESz. sajnos csak az első előfordulást jelzi, jelentéseket nem ad meg a szóalakhoz. Az általa itt hordozott jelentéstartalom azonban mindenképpen a korábbi események felidézésével van kapcsolatban, tehát a párhuzam az *elmé*-vel erősíti annak 'memória' jelentését. Ami a szöveg szerkesztése szempontjából kiemelendő ahhoz, hogy az *elme* jelentéséhez közelebb jussunk, az az *avagy* kötőszóval összekötött ismétlés: *elmédben avagy emlékezetedben*.

E grammatikai szerkezetet számos szakszóval illetve a nyelvtörténeti irodalom. A terminológiát Nicoara (2003) foglalja össze a legszélesebb körben. Ő Velcsov Mártonnéhoz (1981) csatlakozva kettős kifejezéseknek hívja őket, Mészöly Gedeon (1917) kettős vagy hármas fordításoknak. Papp Zsuzsanna a történeti nyelvtanban (1995) sajátos magyarázó szerkezetek elnevezést használ (amelyet fordítási sajátosságként tart számon), Horváth László (2003) szerint kifejtő magyarázó viszonyú szerkezet. Papp végül 2002-es tanulmányában egy újabb terminust alkot: magyarázó szinonimahalmazás (az eredeti cikkben *explizierende Synonymenhäufung*, magyar ford. Sz. R.).

Mindezek mellett M. Nagy Ilona is részletesen elemzi ezt a nyelvi jelenséget, koordinált szópárokra (2003a) vagy kéttagú szerkezetekre (2003b) nevezve őket. Szerinte a kolostori irodalom nyelvének egyik legfőbb sa-

játsága a halmozó, párhuzamos szerkesztésmód, amely a középkori misztika és a skolasztika gondolkodásmódjából fakad (M. Nagy 2003a: 169). Papp megállapítása szerint ezek a két- vagy többtagú szerkezetek úgy keletkeznek, hogy a latin eredeti egy szavát a fordító vagy másoló nem egyetlen magyar megfelelővel adja vissza, hanem két vagy több szóval, amelyek szinonimái egymásnak (Papp 2003: 113). Papp (1987, 1995, 2003) szerint több fordító vagy másoló szívesen használta ezeket a szerkezeteket, és a szöveg témájától, hangulatától függően stilisztikai, fogalmazási okokból éltek velük. A jelenség különösen gyakran fordul elő az alábbi kódexekben: NagyszK., MargL., SzékK., TelK., BirkK., NádK., PéldK. (Papp 1995: 490).

Ennek több oka is lehet: a magyar szót a fordító vagy másoló nem tartja elég pontos megfelelőnek, ezért többet is felsorol; vagy egyszerűen vannak szavak, amelyek a renden belüli szóhasználatot képviselték, viszont melléjük tett a fordító egy általa ismert pontos fordítást is.

Az *és* kötőszó nyomatékosító szerepet is betöltött mind a mellérendelő szerkezetekben, mind a mellérendelő tagmondatok között (Papp 1995: 720). A két ígét vagy két névszót összekötő szerkezeteknél „érdemes azonban megjegyezni, hogy az *és* meg a *vagy* kötőszók itt valójában nem saját értékükben, jelentésükben fordulnak elő, hanem inkább 'más szóval, vagyis'-féle kifejtő szerep tulajdonítható nekik. Ha tehát a szerkezettagok *és* kötőszósak – nem kapcsolatosak, ha *vagy* kötőszósak – nem választók” (Papp 1995: 490).

Ez a megállapítás közelebb visz minket a (3) adat megértéséhez. Ebben a mondatban a *te elmédben vagy emlékezetedben* szerkezet mindkét főneve egymáshoz nagyon közel álló denotátumokra utal. Mivel az emlékezet az emberi elmének egy része, illetve az a funkciója, hogy képes a tudattartalmakat megőrizni, lényegében a *készen legyenek te elmédben vagy emlékezetedben* annyiban jelent pontosítást, hogy az *elme* szó metonimikusan jelenti a memóriát, az *emlékezet* pedig arra a mentális tevékenységre utal, amellyel előhívunk vagy folyamatosan észben tartunk egy gondolati tartalmat.

(4) *mikoron ke : vgan ezon ziz : az o ziz tarfaytul intetneyec : es habor-gattatneyec : hog deakul tanulna : es enekolni : hog oueloc bekezkonodot apača lenne : es a zernetnec bulčuyt : ymar a conuentbe vyonnan beuottteket meg nerneye : felele nag alazatoffagal : en edes zereto hugaym : iob ennekom az en zokot egvgfsegomben ifennec aytatoffagal zolgalnom : hognem mynt anag tekeletoffegnec teteyere vagodnom : es elmembe ideftoua vonatnom : ki ymar venfegel meg romtatom : es inckab meg fogatkozhatom az eletnec vyfagaba : hognem mynt haf-*

nalnec : elmult az en emlekozetom : meg fogatkozot az en elmem : Bizonaba elyot a venfegnec tanulhatatlanfaga : kerlec tivotket : hog legon eleg ennekom az en zokot egvgyfegom : es oluafom az en regy zokafomzerent : mitvlfogua beyottem ehelbe : a pater noftert : es az vduozleg mariat : es a kredot : mert cristufnac alazatos zolgalo leana : efoldon meg vtala atisteffegot : felmagastalast : (Teleki-kódex 134–135, 1525–1531)

A Teleki-kódex e szövegrészletében a 134. oldal utolsó sorában az *elme* szó olyan szöveghelyen fordul elő, amely stilisztikailag az ismétlés által válik hangsúlyossá. A szó gondolatritmusra (Károly 1995: 819) emlékeztető szakaszban áll, a konkrét tagmondatban a szintaktikai és gondolati forma megismétli az előzőt: *elmult az en emlekozetom : meg fogatkozot az en elmem*. A két tagmondat szórendje, szerkezete azonos. A birtokos személyjellel ellátott két alany párhuzamot alkot egymással mind szintaktikailag, mind szemantikailag. Az ismétlődést nem követelné meg a szöveg tartalma, sokkal inkább stíluseszköz ez: az idős személy hangsúlyozza a rend tagjainak, hogy ő már nem képes deákul megtanulni. A tanulás mint kognitív pszichológiai tevékenység egyenesen utal a memóriára, a beszélő tehát azt igyekszik hangsúlyozni, hogy a memóriája már nem jó, és fogadják el a testvérek, hogy ő a Miatyánkot, az Üdvözlégyet és a Hiszekegyet tudja, mást már nem fog tudni megtanulni. A két tagmondat kötőszó nélküli kapcsolódása erősíti a ritmikai kohéziót, ezáltal a gondolatok szoros párhuzamát is.

A szó 'memória' jelentését a kognitív nyelvészeti megközelítés is alá támasztja (az elmélet alapjait vö. Kövecses – Benczes 2010). A szöveg az *ELMÉ*-t metaforikusan mint kiterjedéssel rendelkező dolgot jeleníti meg, hasonlóan a Gyöngyösi-kódexből vett (1) példához. A *megfogyatkozott* szó itt az *ELME* mennyiségére utal: túl kevés maradt belőle ahhoz, hogy a tanuláshoz elegendő legyen. Az (1) példában pedig az *ELME* rövidege miatt nem tud több bűnt felsorolni a gyónó. E két példa szerint az ómagyarban az *ELME* fogalmának létezett egy olyan metaforája, amely szerint az *ELME* lehet kicsi, és ez esetben a dolgok megjegyzésére, megtanulására, földézésére nem alkalmas. Ez vélhetően az *ELME TARTÁLY* metaforával van összefüggésben, amelyet a memória kifejezésére használunk a mai magyar nyelvben, de ma főként az *ész* vagy a *fej* szóval: *észben tart, eszébe vési, fejből mond vmít, kiment az eszéből*. A *TARTÁLY* forrástartomány nem kizárólag a 'memória' kifejezésére szolgál (vö. Szabó 2022: 21), viszont a forrás- és céltartomány közötti leképezések közül a *TARTÁLY* kicsiny volta figuratív módon fejezi ki, hogy nem sok információ fér bele az illető memóriájába.

A TARTÁLY-metaphora mutatkozik az *elméjében tart* kifejezésben is, amelyből hat fordul elő a kódexekben. Ezek az adatok egymáshoz meglehetősen hasonló szerkezettel bírnak.

- (5) *az kereztfan fúguen mondal, het zentseges igeket es ezt akarad, hog az zentseges igeket mendenkor elmenkben tartanoc* (Vitkovics-kódex 103, 1525)

Ezzel párhuzamos szöveghely a GömK. 80v oldala (Haader 2001):

- (6) *Az kereztfan fyguen mondal Hogy mynidenkor ihs Az zent igeket elmenkbe tartanok.* (Gömöry-kódex 80v, 1516)

A kódex „imádságainak jelentős hányada az üdvtörténet és benne a szenvedéstörténet eseményeit szeretné szubjektív élménnyé tenni, átéreztetni az olvasóval (imádkozóval) a megaláztatottság, a kínszenvedés borzalmait, Mária fájdalmát, részvétérzést kelteni Krisztussal és Máriával” (Haader 2001: 25). Ez a mondat is kifejezetten arra törekszik, hogy a szenvedéstörténetet közelebb hozza az imádkozóhoz azon felszólítás által, hogy az imádkozó mindenkor tartsa elméjében Krisztusnak a keresztfán elmondott szavait. Az *elméjében tart* kifejezés erősen emlékeztet a mai *észben tart* szókapcsolatra, mivel azonban a mai nyelvvél való hasonlítás – mint feljebb idéztem Horváth Katalintól – veszélyeket rejt magában, érdemes a többi hasonló adattal összevetni ezeket a szövegrészleteket, hogy többet tudjunk meg a jelentésükről.

- (7) *Azert mind ez fölül mondottacbol minemv haznalatosság legon kerlec iriad meg zivedbe es tarčad meg az elmedben.* (Döbrentei-kódex 4v, 1508)

Ez a részlet bővebben fejti ki az *elmében tartás* mint kognitív tevékenység fogalmi tartalmát: a *szívébe ír vmit* a 'megjegyez' szó lírai megfogalmazása, a szöveg pedig ugyanazt a gondolatritmikus szerkezetet mutatja, mint a (4) példa: *írad meg szivedbe és tartsad meg az elmédben*. A grammatikai szerkezet az előzőt mintázza meg még egyszer változatlan formában, tartalom szerint pedig a *megír* és *megtart* igék, valamint a *szivedbe* és *elmédben* főnevek rímelnak egymásra. Az ismétlés nem lenne szükséges, a szöveg alkotója vagy fordítója stilisztikai eszközökkel készíti az olvasót mélyebb áhítatra.

Az utolsó három adat pedig a Kulcsár-, a Keszthelyi és a Döbrentei-kódexből származik. Ezek a mondatok a régmúlt napok emlegetésével biztosítanak minket arról, hogy szintén a 'megjegyez' jelentésről van szó, az

elme pedig az emberi *emlékezet*-et jelenti. Az első két adat teljesen azonos.

- (8) *Ellel weweek en zemej̄mnek wj̄ḡyazasj̄th , en meg haborodam , es nem zoleek **Meg gondoltam el mwlth napokat erekke valo eztendeket elmembe tartottam Ees emlekeztem ej̄el en zj̄wemmel, es fel kelek vala.*** (Kulcsár-kódex 184–185, 1539)
- (9) *Ellel veweek een zemej̄mnek wj̄ḡyazasj̄th / een meg haborodam ees nem zoleek ~ **Meg gondoltam el mwlth napokath ees erekke valo eztendeketh elmembe tartottom ~ Ees emlekeztem ej̄el een zj̄wemmel / ees fel kelek vala.*** (Keszthelyi-kódex 192, 1522)
- (10) ***Reg napokat gondolek es orok eztendokot en elmembe tartok vala Es en jel en zivemmel gondolkodom vala es tprekedem vala.*** (Döbrentei-kódex 142,1508)

A (8), (9) és (10) szövegrészek párhuzamosak egymással, a 76. zsoltár 6–7. versei. Az első kettő a szavak szintjén is azonos, de tartalmilag – mivel a megfelelő zsoltársorok fordításai – mindhárom ugyanazon gondolat leírása. Az első sor mindegyikben a rég elmúlt napokra gondolással indít, amellyel megteremti azt a fogalmi keretet, amelyen belül az *ELME TARTÁLY*, az *elmém*ben tartottam, *elmém*be tartok *vala* metaforikus nyelvi kifejezések jelentése pedig úgy értelmezendő, hogy azokat a beszélő alany nem engedte az emlékezetében elhalványulni. Ugyanezek a zsoltárversek megjelennek például az Apoc-kódexben is (74), más megfogalmazásban, megerősítve értelmezésemet: *eszemben* vallottam és emlékeztem.

A tíz példa mindegyikét egyértelműen az *elme* szó 'emlékezet' jelentése adatának tekinthetjük. Megemlítendő, hogy néhány adat ezeken kívül is – kisebb bizonyossággal ugyan, de – ide sorolható, ezeket azonban nem mutattam be tanulmányomban a gyengébb bizonyító erő miatt. A korpuszalapú szótárírás a *Nagyszótár* készítésének mindennapjaiban számunkra azt a tapasztalatot nyújtja, hogy egy korpusz adatai sosem sorolhatók be teljes mértékben a jelentésstruktúrába, épp azért, mert némelyik több jelentést is hordoz egyszerre. Ilyenek az Ómagyar Korpuszban is vannak, mindemellett a fentiekben igyekeztem tíz olyan példát hozni, amelyek vitán felül képviselik a 'memória' jelentést. Számszerűleg ez a tíz adat szerencsésen soknak tekinthető az 551 előfordulás közül, hiszen a lexikográfus sokszor még a 18. századi adatokkal dolgozva is könnyen úgy járhat, hogy egy megfelelő mondat mellé keserves keresgéléssel sem talál egyetlen másikat sem. Így akár azt is feltételezhetjük, hogy ez a jelentés nem

csupán létezett, hanem gyakorinak is számított az akkori (egyházi) szóhasználatban.

7. Összefoglalás

Cikkemben az *elme* szó ómagyar kori adatai közül elemeztem azokat, amelyek véleményem szerint 'emlékezet, memória' jelentéssel rendelkeznek. A jelentés bizonyításához elsőként az egyes nyelvtörténeti szótárak jelentéseit vizsgáltam meg, majd a magyar nyelv értelmező szótárait, a régebbi korokból pedig a latin–magyar szótárakat tekintettem át. Az értelmező és a latin–magyar szótárakban egészen 1585-ig visszavezethető az 'emlékezet' jelentés, ami nagymértékben alátámasztja érvelésemet. Ezután a kódexekbeli előfordulásokat mutattam be, egyesével elemezve szövegkörnyezetüket.

A jelen tanulmány egy hosszabb vizsgálat részeként derített fényt e jelentés létezésére, és reményeim szerint egy következő cikkben a 'figyelem' jelentés létezésével folytatom az *elme* szó ómagyar kori jelentéseinek feltárását. Cikkem ugyanakkor további elemzési utakat is megnyit. Jelentéstörténetileg vizsgálendő az is, hogy az *ész* és az *elme* szó hogyan élt egymás mellett, hogyan képviselték a 'memória' jelentést, milyen hatással voltak egymásra, illetve a dolgozatban periférikusan felmerül a kérdés, hogy az *emlékezet* szó mikor vette fel a mai főjelentését, a régi nyelvben ugyanis 'emlék', 'emlékezés' jelentésben élt. A hosszabb távú szemantikai és konceptualizációs vizsgálat legfőbb célja azonban az, hogy az elmefogalom létrejöttéről a lehető legtöbbet megtudjuk, és ezzel a nyelvészet is hozzájárulhasson az ELME mibenlétét kereső tudományos diskurzushoz.

Források

- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János (1862–1874), A magyar nyelv szótára I–VI. Pest.
- DöbrK. = Döbrentei-kódex 1508, a nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítői: Abaffy Csilla – T. Szabó Csilla (1995). Argumentum Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (szerk.) (1959–1962), A magyar nyelv értelmező szótára 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EWUng. = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
<https://doi.org/10.2307/415904>

- GömK. = Gömör-kódex 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítője: Haader Lea (2001). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- GyöngyK. = Gyöngyösi-kódex – az 1500-as évek elejéről. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítője: Dömötör Adrienne (2001). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- HorvK. = Horvát-kódex 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata. Forráskiadás készítői: Haader Lea – Papp Zsuzsanna (1994). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- KeszthK. = Keszthelyi kódex 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítője: Haader Lea (2006). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- KönSzJ. = Melich János (1916), A Königsbergi szójegyzék. Magyar Nyelv 12/4: 145–149.
- Kreszn. = Kresznerics Ferenc (1831–32), Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal I–II. Buda.
- KulcsK. = Kulcsár-kódex 1539. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítői: Haader Lea – Papp Zsuzsanna (1999). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- MA. = Szenczi Molnár Albert (1604), Dictionarivm Latinovngaricvm. [2. rész:] Dictionarivm Vngarico–Latinvm. Nürnberg.
- Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) (2006–), A magyar nyelv nagyszótára. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (1890–1893), Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III. Budapest.
- ÓMK = É. Kiss Katalin et al. (2013), Ómagyar Korpusz. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/> [letöltés: 2024. október 30.]
- PP. = Pápai Páriz Ferenc, Dictionarium manuale Latino–Ungaricum et Ungarico–Latinum 1–2. Lőcse, 1708. – Tyrnaviae, 1762.
- PPB1 = Pápai Páriz Ferenc – Bod Péter (1767), Dictionarium latino–hungaricum, hungarico–latinum. Szeben.
- SzikszF. = Szikszai Fabricius Balázs (1590), Nomenclatvra sev Dictionarivm Latino–Ungaricum. Debrecen. Új kiadás: Melich János (1906), Szikszai Fabricius Balázs szójegyzéke 1590-ből. AkNyÉrt. 19/9. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- TelK. = Teleki-kódex. Közzéteszi: Volf György (1884). Nyelvemléktár XII. Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ThewrK. = Thewrewk-kódex 1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítői: Balázs Judit – Uhl Gabriella (1995). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.), (2011–2022), Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nyud.hu/>
- Ver. = Verancsics Faustus (1595), *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum. Venetiis apud Morettum*. Hasonmás kiadás: 1971. Lieber, Zágráb. [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(76\)90078-4](https://doi.org/10.1016/0024-3841(76)90078-4)
- VitkK. = Vitkovics-kódex 1525; Miskolci töredék 1525. A nyelvemlék hasonmás-a és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítői: Papp Zsuzsanna – Kovács Zsuzsa (1991). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Irodalom

- Baddeley, Alan – Eysenck, Michael W. – Anderson, Michael C. (2010), Emlékezet. Ford. Racsomány Mihály. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bánóczy József (1877), A bölcsélet magyar nyelve. *Magyar Nyelvőr* 6/1: 10–21.
- Bánóczy József (1878), Egy régi magyar szó a philosophiában. *Nyelvtudományi Közlemények* 14/2: 166–208.
- Borbás Gabriella Dóra (1998), A szinonimitás elméleti szempontból (Lexikai szinonimika). In: Geccsó Tamás – Spannraft Marcellina (szerk.), *A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I.* Tinta Kiadó, Budapest. 44–49.
- Boros János (1997), Micsoda tudatok. Néhány megjegyzés Dennett könyvéhez és a tudatfilozófiához. *Világosság* 1997/2: 58–68.
- Csépe Valéria – Győri Miklós – Ragó Anett (2007a), *Általános pszichológia I. Észlelés és figyelem*. Osiris, Budapest.
- Csépe Valéria, Győri Miklós, Ragó Anett (2007b), *Általános pszichológia II. Tanulás – emlékezés – tudás*. Osiris, Budapest.
- Czuczor Gergely (1853), *Elme és ész szók a magyar nyelvből értelmezve*. Új Magyar Múzeum 3/2: 38–42.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiutkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110. <https://doi.org/10.1556/9789634546870>
- Gecser Ottó (2002), *Kapisztrán Szt. János nagybőjti prédikáció-sorozata Boroszlóban*. *Aetas* 17/4: 5–28.
- Gerstner Károly (2023), TESz. – EWUng. – ÚESz. Állandóság és változás az etimológiában és az etimológiai szótárakban. *Magyar Nyelvjárások* 61: 247–254.

- Gugán Katalin – Bácsi Enikő – Dömötör Adrienne – Horváth László – Mohay Zsuzsanna – Varga Mónika – Sass Bálint (2023), Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz.
- Haader Lea – Dömötör Adrienne (2012), „Halandó, ezeket megmondjad!”: Magyar nyelvű imádságok a XV–XVI. századból. Tinta Kiadó, Budapest.
- Haader Lea (2001), A kódex tartalma. In: Gömör-kódex 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítője: Haader Lea. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Horváth László (2003), Szó szerkezet-történet. In: Kiss, Jenő – Pusztai, Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 234–250.
- Hunfalvy Pál (1853), Az „elme” szó ősvilági alapjairól. Új Magyar Múzeum 3/2: 9–11.
- Ittész Nóra (2011), A magyar nyelv nagyszótárának lexikográfiai koncepciója, különös tekintettel a szemantika és a grammatika összefüggésére a szótárírásban. Doktori disszertáció. [Kézirat] <https://doi.org/10.14232/phd.1087>
- Kállay Ferenc (1851–1852), Az „elme” szó ősvilági vallásos alapjáról. Új Magyar Múzeum 2/2: 207–212.
- Kállay Ferenc (1855), Még egyszer az „elme” szóról. Új Magyar Múzeum 5/1: 477–480.
- Károly Sándor (1995), In: Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- M. Nagy Ilona (2003a), A magyar kolostori irodalom koordinált szópárjainak hátteréhez. In: A. Molnár Ferenc – M. Nagy Ilona (szerk.), Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. 169–183.
- M. Nagy Ilona (2003b), Változatosság és kétagúság kapcsolata a kódexirodalomban. In: A. Molnár Ferenc – M. Nagy Ilona (szerk.), Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. 185–193.
- Melich János (1907), A magyar szótárirodalom: A legrégebbi szójegyzékektől Pápai Páriz Ferenc szótáráig. Nyelvészeti füzetek 46. Athenaeum, Budapest.
- Melich János (1912), Előszó. In: Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből. Sajtó alá rend. Melich János. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Mészöly Gedeon (1917), Legrégibb bibliafordítóinkról. Magyar Nyelv 13: 71–83.
- Müller Lajos – Kővári Károly (1959), Isten gyermekei I. A Szív 1959. évi könyvmelléklete.
- Nicoara Anita (2003), Kettős kifejezések a Példák könyvében. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 151–164.
- Papp Zsuzsanna (1987), Stilisztikai jelenségek a kódexirodalomban. Magyar Nyelvőr 111/2: 154–158.

- Papp Zsuzsanna (1995), A mellérendelő szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 474–505.
- Papp Zsuzsanna (2002), Normative Bestrebungen im Altungarischen im Spiegel der beigeordneten Konstruktionen. *Acta Linguistica Hungarica* 49/1: 107–123. <https://doi.org/10.1556/aling.49.2002.1.8>
- Pusztai Ferenc (1978), A magyar irodalom és a magyar nyelv fejlődéstörténete. *Magyar Nyelv* 74: 385–390.
- Ranschburg Pál (1923), Az emberi elme. Pantheon Irodalmi Intézet Rt., Budapest.
- Szabó Réka (2021), Az elme metaforái az ómagyar kori szövegelemekben. *Argumentum* 17: 795–806. <https://doi.org/10.34103/argumentum/2021/42>
- Szabó Réka (2022), Az ész és az elme konceptualizációja az ómagyar korban. *Hungarológiai Közlemények* 23/3: 84–95. <https://doi.org/10.19090/hk.2022.3.84-95>
- Szathmári István (2007a), Senczi Molnár Albert zsoltárai és a magyar irodalmi nyelv. *Magyar Nyelv* 103/4: 399–408.
- Szathmári István (2007b), Mennyiben szolgálták Senczi Molnár Albert szótárai a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) létrejöttét? *Magyar Nyelvőr* 131/2: 163–172.
- Tolnai Gábor (1978), Molnár Albert személyisége. In: Csanda Sándor – Keserű Bálint (szerk.), *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Szeged. 7–24.
- Tóth Valéria (2003), Szemle. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstudományok*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 89–94.
- Velcsov Mártonné (1981), A határozói igenevek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. *Magyar Nyelv* 77: 308–315.